

Iașul sub povara refugiului. Tragedia războiului în memorii și însemnări zilnice (1916-1918)

(Iași under the weight of the refuge. The tragedy of war as seen in memoirs and diaries (1916 - 1918))

Daniel ȘANDRU

Abstract: *Between December 1916 and November 1918, all the Romanian state authorities, threatened to disappear, have worked in the city of Iași. Caused by the military defeats on the north and south fronts, the refuge in Moldova has meant, before all, a massive dislocation of population and a great effort to support not only the military front, but also "the home front", one that involved to guarantee the minimal conditions for the survival of the residents, of the refugees and of wounded by war. The historical literature published till now seems to concentrate much more over to the refuge of the army and of the state authorities, leaving in obscurity the situation of the ordinary citizens. On the other side, the history of ordinary people is written in the diaries of politicians, journalists or diplomats. My study addresses, from this point of view, the key role that city of Iași had in the context of Great War, between 1916 and 1918.*

Keywords: *Great War, city of Iași, refugees, resistance, King Ferdinand, Queen Mary.*

Introducere

În „discursul de compensare” ce caracterizează referințele istorice la Iașul de după Unirea Principatelor și stabilirea capitalei la București, un element de coloratură simbolică îl constituie raportarea la acest oraș a regelui Carol I. Întemeietorul monarhiei române numea Iașul „a doua mea capitală”¹. Dincolo de această compensație simbolică, efortul institu-

țional de după 1862 al tânărului stat român, acela de a atenua decalajul economic, politic, administrativ, social și cultural dintre București și Iași, ce devenise deja vizibil, avusese drept efect, printre altele, inclusiv atribuirea, cu sprijinul municipalității ieșene, a unei reședințe regale pentru principele moștenitor Ferdinand și tânăra sa soție, Maria. Privind retrospectiv, e foarte probabil că nici regele Carol I și nici urmașii săi la tronul țării nu se vor

fi gândit că, la numai doi ani de la moartea suveranului întemeietor, Iașului îi era destinat să devină, în condiții de război, capitala unei României care se redusese teritorial, ca urmare a cuceririi Bucureștilor de către armatele Puterilor Centrale, la doar o treime. Între decembrie 1916 și noiembrie 1918, toate autoritățile statului român, de-a dreptul amenințat cu dispariția, au funcționat la Iași. Cauzat de înfrângerile militare survenite pe cele două fronturi, din nord și din sud, refugiul în Moldova a însemnat, înainte de toate, o masivă dislocare de populație și un efort pe măsură pentru a susține atât fronturile militare, stabilizate în sudul și nord-vestul provinciei, cât și „frontul de acasă”, cel care implica asigurarea unor condiții minimale pentru supraviețuirea rezidenților, a refugiaților și a răniților de război. Din această ultimă perspectivă, estimările istoricilor converg spre următoarea stare de fapt: populația Iașului a crescut brusc, în doar câteva săptămâni, de la 70.000 de locuitori la peste 300.000 de locuitori, „(...) fără a socoti efectivele militare, românești și rusești, staționate aici sau în imediata apropiere”². De asemenea, dacă, potrivit datelor obținute ca urmare a recensământului din 1912, Moldova avea 2.131.527 de locuitori, acestora li s-au adăugat, potrivit estimărilor, cei 1.500.000 de refugiați, civili și militari români, precum și cei 1.000.000 de militari ruși, ca și mii de prizonieri și internați civili³.

Refugiul: o privire de ansamblu

Surprinsă de memorialiștii epocii, dar și de fotografi, imaginea refugiului în Moldova este una „de infern”, fiind considerată, ca atare, „una din cele mai tragice din istoria României”⁴: „Spectacolul drumurilor este de nedescris: bărbați, femei, copii, bolnavi, bătrâni, schilози, pe jos, în trăsuri, în căruțe, călări, umblau în ploaie, pe vânt, pe frig, pe ninsoare. Unii adunaseră în grabă ce putuseră din avutul lor și îl târau după ei. Alții nu mai puteau înainta și cădeau sleiți de puteri și lihnii de foame de-a lungul șoselelor. Alții mureau prin șanțuri și trupurile lor descompuse erau lăsate pradă corbilor. Pe lângă aceasta, exodul populației civile se amesteca cu convoiurile armatei aflate în retragere, soldații, grăbiți să treacă spre a executa ordinele ce aveau, răsturnau tot ce le stătea în cale, se nășteau astfel învâlmășeli îngrozitoare, în depărtare se auzeau focurile inamicului, copiii țipau, femeile plângeau, oamenii răcneau, ploaia nu mai înceta, gerul se întetea, într-o parte un sat era bombardat, într-alta se vedeau flăcări de incendiu. Era o viziune de infern”⁵. La nivel guvernamental, planul refugiului se ivise încă din luna septembrie 1916, astfel încât membrii Cabinetului, parte din parlamentari și alți reprezentanți ai autorităților, ca și ofițerii de rang înalt se refugiaseră în condiții aparent organizate. În mod firesc, acest lucru a fost valabil și pentru familia regală. Potrivit unor interpretări contemporane, însăși literatură de specialitate publicată până în

prezent pe această problematică pare să se fi concentrat mai mult asupra refugiului armatei și al autorităților etatice, lăsând într-un con de umbră situația simplilor cetățeni. Aceasta din urmă se regăsește descrisă, pe de altă parte, în lucrările memorialiștilor, fie aceștia politicieni, jurnaliști sau diplomați⁶. Ca atare, trebuie spus că situația oamenilor obișnuiți și a răniților de pe front a fost total diferită, expresia dezastrului implicat de refugiul acestora fiind întărită, spre exemplu, și de ceea ce se întâmpla în principalul punct al destinației celor refugiați, Gara din Iași: „Moldova întregă, și în special Iașul, începu a primi valurile de călători ce fiecare tren ordinar, extraordinar, accelerat, de marfă ori militar, îi aducea înspre susul Moldovei, în vagoane, aninați pe lângă vagoane și pe deasupra vagoanelor... (...) Valurile de fugari din București și Muntenia întregă se multiplicau din zi în zi și se descărcau în Iași – iar unele treceau și spre alte provincii ale Moldovei de sus. Șiruri lungi de care și căruțe particulare și chiar camioane militare transportau zilnic de la Gară în oraș bagaje și lăzi de toate formele; hotelurile și casele particulare ce se aflau până atunci goale sau cu bilete «de închiriat» se umpluseră cu prisosință și pe fiecare stradă ori la fiecare ușă întâlneai călători proaspeți ce întrebau cu stăruință de «odăi» sau «case de închiriat». Precum în două-trei săptămâni de la începerea venirii călătorilor munteni în Iași toate locuințele disponibile fură închiriate – e lesne de crezut că nu cu multă ușurință cărdurile noi de

musafiri mai puteau să se oploșească în bătrânul și sărăcăciosul Iași, care până mai ieri fusese prea larg pentru ai săi și puținii călători ce din când în când îl vizitau, ca pe un sălaș curios al vechilor urzitori și făuritori ai *Unirii tuturor românilor*”⁷. Analize recente arată însă că, în contextul războiului, dislocări ale populației au avut loc chiar înainte de începerea refugiului efectiv în Moldova. În unele cazuri a fost vorba de o opțiune voluntară, generată de frica de inamici, în altele calea refugiului a reprezentat un efect al evacuărilor dispuse de autorități. Astfel, dacă e să ne raportăm la principalele „categorii” de refugiați civili, observăm că acestea îi includ pe cei câteva mii de locuitori ai Transilvaniei care, în toamna lui 1916, au urmat trupele armatei române în retragere (parte dintre aceștia stabilindu-se în București, iar o altă parte în județele din estul Munteniei), pe cei care au urmat trupele române ce se retrăgeau din Dobrogea, urmare a dezastrului militar de la Turtucaia și a evacuării orașelor Constanța și Mangalia și, evident, pe cei care s-au îndreptat spre Moldova odată cu trecerea Dunării de către germani și a trecătorilor din nordul Bucureștilor de către austro-ungari. Acestor prime valuri de refugiați li s-au adăugat adolescenții din Asociația Cercetașilor, a cărei conducere a luat această decizie (urmare a căreia cei mai mulți au fost nevoiți să parcurgă drumul refugiului în Moldova pe jos, ceea ce s-a soldat cu numeroase victime) și, ca urmare al unui ordin al Ministerului de Război, tinerii încă neînrolați,

vizați pentru anii 1917-1918-1919-1920, din care urma să fie reconfigurată viitoarea armată a României⁸. Pe ansamblu, însă, nu a existat un plan guvernamental care să permită gestionarea stării de refugiu a populației civile: „De ce nu au vrut guvernării ca populația să se refugieze? Guvernului român i-a fost teamă că numărul refugiaților în Moldova ar putea deveni prea mare. O asemenea situație ar fi creat o serie de noi probleme: foametea, insuficiența spațiului locativ și creșterea riscului iminent al epidemiilor. Pe de altă parte, refugiații s-ar fi putut afla în calea mișcărilor de trupe și a mutării tezaurului statului în Moldova. În același timp, încă exista speranța că aceste măsuri vor avea un caracter temporar, și tocmai din acest motiv autoritățile nu au vrut să disloce mase largi pe care, ulterior, nu ar fi putut să le țină sub control”⁹. S-ar putea spune că autoritățile române retrase la Iași nu au scăpat, în cele din urmă, de ceea ce le-a fost teamă. Dincolo de calvarul refugiului ca atare, s-a întâmplat că situației locative deosebit de precare – în pofida eforturilor substanțiale depuse de administrația orașului și, în special, de primarul Gheorghe Mârzescu (ce va fi numit, de altfel, ministru al Agriculturii și Domeniilor Statului în guvernul de coaliție) – i se vor adăuga chinurile unei ierni năpraznice, precum și tifosul exantematic și febra recurentă, boli care au determinat peste 300.000 de decese în întreaga Moldovă.

Familia Regală în cea de „a doua capitală”

Decizia refugiului în cea de „a doua capitală” a implicat, neîndoielnic, și familia regală, în cazul căreia tragedia națională era dublată de moartea principelui Mircea, cel mai mic dintre copiii regelui Ferdinand și ai reginei Maria. În vârstă de numai patru ani, acesta a fost răpus de febră tifoidă pe 20 octombrie/2 noiembrie 1916. În perioada care a precedat refugiul autorităților și al Casei Regale, regina Maria era deja implicată, pe „frontul de acasă”, în procesul de îngrijire a răniților. În acest context, înainte cu aproape o lună de refugiul propriu-zis, ea a făcut un drum în Moldova, inclusiv la Iași, unde a vizitat mai multe spitale, s-a interesat de starea acestora și a vorbit cu cei îngrijiți de medici¹⁰. Părăsirea Bucureștilor cu un tren special, până la finalul lui noiembrie 1918, a survenit pe 13/26 noiembrie 1916. Vreme de aproape două săptămâni, întrucât, în condițiile date, nu se identificase o reședință pentru familia regală, regina și suita ei au locuit în trenul staționat în gara Grajduri, lângă Iași: „A început necunoscutul: unde merg, pentru câtă vreme? Pentru ce? (...) Nu știu unde voi locui, nu s-a hotărât nimic, niciodată în viață nu am mai plecat, ca azi, în necunoscut. (...) Spre ora prânzului am ajuns la o gară pe nume Grajduri, unde ne-am oprit deocamdată, în timp ce Ballif a plecat înainte la Iași, cu o locomotivă, ca să cerceteze orașul și să vadă unde aş putea locui. Situație ciudată, în care

niciodată nu am crezut că am să mă aflu”¹¹. În acest timp, regele Ferdinand s-a aflat în retragere, alături de Cartierul General și de armată. Odată stabilizată linia frontului în sudul Moldovei, Cartierul General s-a stabilit la Zorleni, lângă Bârlad, acolo unde regina a ajuns să-și revadă soțul, după plecarea din București, la 28 noiembrie/11 decembrie 1916. Între timp, pe 6 decembrie, regina își alese drept reședință clădirea Corpului IV Armată, Palatul Cantacuzino-Pășcanu, care va deveni, pe parcursul șederii sale, un veritabil centru de organizare a sprijinului acordat răniților și populației civile, dar și al implicării politice și administrative a suveranei: „Azi după-amiază ne-am mutat din tren în noua noastră locuință. E chiar tare plăcută, destul de confortabilă și bunul nostru colonel a reușit să aducă toate necesitățile materiale care lipseau: căzi de baie, cuptoare, cazane de rufe etc.... (...) Dintr-un adăpost oribil am făcut o căsuță în care mă pot refugia fără să mă simt chiar atât de lipsită de orice cămin. De-abia sosisem, pe la patru, că m-a copleșit o mare de oameni. Toată lumea vrea să fie sub protecția mea, francezi, englezi, americani, doctori, asistente, civili. Munca e grea, fiindcă mijloacele mele s-au împușinat foarte mult și riscă să se împușineze cu fiecare zi. Încerc, totuși, să ajut unde pot, să gădesc soluții, să-mi folosesc influența. Nu vreau să-i dezamăgesc mai ales pe străinii veniți la mine, fiindcă vom avea nevoie de ajutorul lor. Necazul este că nu sunt bine informată, e greu să-mi dau seama

încotro să mă îndrept”¹². Reședința regelui Ferdinand și a Cartierului General, deopotrivă loc al ședințelor Consiliului de Război și de primire a politicienilor străini și români, precum și a reprezentanților diplomați ai altor state a devenit, la începutul anului 1917, micul palat de pe strada Lăpușneanu, în care locuise, între 1859 și 1862, domnitorul Alexandru Ioan Cuza¹³. Preocuparea reginei Maria pentru constituirea unei rețele de spitale în perspectiva războiului și pentru buna administrare a acestora data încă din perioada neutralității¹⁴. Implicarea directă și totală a reginei de pe „frontul nevăzut” va fi remarcată, între alții, și de conducătorul Legației Franței, stabilită de asemenea la Iași, contele de Saint-Aulaire: „În fiecare dimineață, regina, în uniformă de infirmieră, însoțită de o doamnă de onoare și de o echipă de brancardieri voluntari, se ducea la gară pentru a primi răniții. Câteodată, când se deschidea ușa unui vagon, se constata că nici unul dintre călători nu mai mișca: cei doisprezece soldați sau refugiați bolnavi muriseră de frig. Într-o zi, îmi povestește una dintre doamnele de onoare, intrând în spital, simțise cum se mișcă podeaua sub pași. Cutremur de pământ? Nu, un covor gros de păduchi, purtători de tifos. Regina și femeile cele mai elegante ale societății românești înfruntau moartea și, ceea ce este, firește, cel mai greu, înfrângeau oboseala nu a zilelor de opt ore, ci a unor zile care se prelungeau până noaptea, cu șaisprezece sau optsprezece ore de muncă, pe cât de

respingătoare, pe atât de primejdioasă, în mijlocul miasmelor fetide emanate de cangrena gazoasă. Nu de curaj e vorba când ne referim la regina Maria. Curajul presupune frică și energia de a o învinge. Sentiment necunoscut de suverană, a cărei îndrăzneală aduce a invulnerabilitate, prin optimismul pe care-l emană, și a miracol permanent¹⁵. Eforturile depuse de suverană atât în ceea ce privește spitalele din spatele frontului, cât și cele aflate pe front vor face să se contureze o imagine a reginei Maria ca „Mama Regină” sau „Mama Răniților”, care va persista multă vreme și după ce războiul se va fi încheiat: „Comparația cu o mamă, o mamă nu doar a militarilor pe care îi îngrijea, era alăturată statutului regal. Femeia era văzută asemenea mamei lăsate acasă, singura care poate alina durerea pricinuită de răni și de spaimă, iar regina era înțeleasă drept îngrijitoarea lor, a celor care plecaseră pe front, a cetățenilor-soldați, convinși fiind că războiul va fi scurt și se va încheia cu victoria lor, pentru că ei luptă pentru o cauză dreaptă, România Mare¹⁶. Însă aceasta nu este singura dimensiune ce trebuie analizată atunci când avem în vedere rolul pe care suverana l-a avut în contextul războiului. I se adaugă cele referitoare la sprijinul pe care l-a acordat în permanență populației civile¹⁷, precum și – deloc mai puțin important, dimpotrivă! – implicarea în aspectele esențiale din punct de vedere politic și diplomatic¹⁸, a cărei imagine se conturează, după cum sugerează Alin Ciupală, prin raportarea la următoarele coordonate: „(...) a) atitudinea

ei față de omul politic Ion I.C. Brătianu și lumea liberală pe care acesta o reprezenta; b) relațiile sale cu principalii generali ai armatei române care au deținut funcții de comandă la cele mai înalte eșaloane militare, unii dintre ei trecând în sfera politică sau cochetând cu aceasta; c) chestiunea asumării de către fiul ei Carol, moștenitorul tronului, a unor responsabilități care să-i asigure o mai mare vizibilitate, necesară mai ales pentru viitorul drum al acestuia; d) problema retragerii României din război și a semnării păcii separate¹⁹. Supranumită, mai ales de către soldați, „Împărăteasa românilor”, foarte îndrăgită și respectată, regina Maria a insuflat atât populației, cât și soldaților, pe perioada refugiului la Iași, încredere și speranță, deși sunt suficiente paginile din *Jurnalul* său în care ea însăși se arată a fi deznădăjduită. Dincolo de construcțiile mitologice din jurul personalității sale, rămâne realitatea că regina Maria a reprezentat unul dintre punctele de sprijin fundamentale de la nivelul elitei politice, rolul său fiind receptat ca atare și de către oamenii obișnuiți cu care, într-o formă sau alta, prin prezența sa în sfera publică, suverana a intrat în contact.

Starea de spirit: elitele și opinia publică

Imaginea refugiului în Moldova și, în special, la Iași, este deosebit de sumbră. Dar vorbim despre același Iași care, asemenea Bucureștiului, primise cu un deosebit entuziasm, la nivelul opiniei publice, vestea intrării

României în război de partea Antantei. Dacă urmăim, pentru analiza stării de spirit de la Iași, propunerea analitică a lui Lucian Boia cu privire la modul de raportare a românilor la situația în care ajunsese țara, putem interpreta că e dificil de reprezentat ce credea întreaga comunitate românească la nivel evaluativ²⁰. Mai mult, în condițiile în care vorbim despre „comunitatea organică”²¹, este de presupus că, dincolo de sentimentul firesc al fricii față de dușman și, implicit, față de ororile războiului, aceasta nu avea o capacitate de înțelegere a motivațiilor care duseseră România în direcția dată. Ea se trezise în fața unei realități, a unei stări de fapt ce necesita soluții concrete și rapide. Așa cum, de pildă, refugiații civili căutau să supraviețuiască unui drum de calvar și, odată ajunși la destinație, să își găsească un adăpost, să se apere de frig și foame, ieșenii obișnuiți încercau, cel puțin în prima parte a refugiului, să își mențină starea locativă și resursele minimale necesare spre a supraviețui, departe de a fi interesați să le împartă cu cei care le „invadaseră” orașul²². Ar fi, deci, de-a dreptul necredibil să ne imaginăm că, într-o atare situație de criză profundă, exista o „vibrație națională” la nivelul larg al comunității. Judecățile evaluative de factură pozitivă sau negativă cu privire la starea națiunii puteau fi identificate, însă, la nivelul opiniei publice și, mai ales, la cel al elitei politice și intelectuale (în mare parte cele două suprapunându-se). Ca și la București, și la Iași entuziasmul inițial a făcut loc dezamăgirii și, atât cât se putea în condiții de

război, încercării de a identifica „vinovații”. Și la Iași, curente pro-antantist și, respectiv, filogerman existente la nivelul elitei și-au găsit căi de exprimare, chiar dacă filogermanii de aici sau refugiați în capitala Moldovei preferau să fie mai curând tăcuți. Opinia publică rămăsese la idea că direcția luptei de partea Antantei împotriva Puterilor Centrale fusese una aleasă în mod judicios, dar, în fața noilor realități – care erau modelate în permanență de informațiile ce veneau de pe frontul de vest, din teritoriul ocupat și, de asemenea, dinspre Rusia – apăreau și semne ale îndoielii, deși neexprimate, neapărat, în cadrele oficiale de funcționare a spațiului public, acestea din urmă fiind supuse restricțiilor de ordin militar și, evident, cenzurii. Pe de altă parte, autoritățile și purtătorii lor de cuvânt, intelectuali cu prestigiu recunoscut, aveau tot dreptul, ba chiar obligația de a proiecta acea „comunitate imaginată” a unei națiuni care, deși îngenuncheată pentru moment, avea toate șansele să își revină. Discursul public era sortit să creeze emoție, să înlăture disperarea și defetismul și să proiecteze o „renaștere națională”. Expresiv, în acest sens, este ceea ce scria Nicolae Iorga în ediția din 29 noiembrie 1916 a ziarului *Neamul Românesc*: „Iașul e, azi, nu un oraș, ci un simbol de rezistență națională, de afirmare nezguduită a unei datorii pe care n-o părăsim, fiindcă nu voim a o părăsi. Steagul României ce sângerează din rănile ei eroice a fost adus aici și spre el se ridică ostașii care fac supreme

sforțări. Sub acest aspect și nu sub acela al unui banal loc de refugiu voim să vedem Iașul”. Și, pe aceeași linie, istoricul sublinia, în celebrul discurs pe care l-a susținut la Teatrul Național din Iași, în ședința Camerei din 14/27 decembrie 1916: „Oriunde am fi, oricum am fi, suntem hotărâți să mergem până la capăt, în credința că nu se poate, cu nici un chip, ca, și înaintea celei mai sălbaticе forțe organizate, să piară drepturile unui popor de a trăi pe pământul în care nu este fir de țărână care să nu fie acoperit de cel mai nobil sânge”²³. Reprezentarea „comunității imaginate” în spiritul rezistenței, solidarității și unității în fața pericolului ce viza întreaga națiune, o reprezentare proiectată instituțional și livrată discursiv atât prin expunerile politicianilor, cât și prin cele ale intelectualilor de frunte (deloc întâmplător, publicații precum *Neamul Românesc*, condusă de Nicolae Iorga, și *România*, aflată sub coordonarea lui Mihail Sadoveanu, erau distribuite inclusiv pe front soldaților aflați în tranșee), construia ceea ce am putea numi o „realitate normativă”. Prin comparație cu aceasta, ceea ce poate fi denumit drept „realitate descriptivă” includea grupuri variate de oameni obișnuiți cu probleme situate în imediat, cu atitudini adesea contradictorii prin raportare la retorica oficială și care recurgeau, în consecință, la identificarea unor soluții rapide, de moment, pentru situațiile în care se aflau. Spre exemplificare, ca și în Bucureștiul aflat sub ocupație germană, și la Iași a existat grupul „învârțiților”, al celor

care, departe de clamatul entuziasm al luptei pentru „unitatea națională”, erau preocupați să își atingă interesele imediate, dintre care cel mai important era acela de a rămâne departe de linia frontului: „Fără exagerare, dar Iașul nostru avu «fericitul» prilej să privească la un moment dat, nu prea mult după izbucnirea războiului, la o circulație pe trotuarele, stradele și piețele sale de atâta ofițerime de toate gradele, și soldățeime mobilizată *pe loc*... că civilii, nemaivând pe unde se strecura ca să nu incomodeze mersul cadențat al uniformaților, cătau de multe ori a-și face drumul mai mult pe ulițe laterale sau dosnice. (...) Prin care autoritate sau birou militar ai fi intrat, nu vedeai decât figuri rotofeie, pline de viață, roșcovane, de curând rase și pudrate, mulți purtând câte-un monoclu ori câte o căciulă căzăcească, răsturnați în fotolii plușate și ocupați... de multe ori în a desena figuri nu geometrice, ci cu totul de altă natură... (...) Și toți aceștia, pentru diferitele lor funcțiuni și ocupațiuni oficiale... primeau regulat, după state totdeauna făcute conform strict cu legea de contabilitate, anumite onorarii, salarii, diurne, speze de transport și de reprezentare – și alte asemenea mezelicuri, ce întreceau cu mult răsplata ce se dădea – cu întârziere cât se poate de simțitoare – aceluia ce viețuiau, dormeau sau... piereau în șanțuri sau în vagoanele mlăștinoase, în care s-au găsit cei mai mulți sfârșitul bravurei și al devotamentului lor *pentru patrie!*”²⁴. De asemenea, ca și la București, și la Iași se propaga, în paralel cu discursul produs și asumat

de oficialități, cel bazat pe zvonuri și bârfe de cafea, mai ales în momentele critice care s-au succedat în perioada refugiului. O astfel de stare de agitație și panică bazată pe zvonuri s-a născut în ajunul luptelor de la Mărăști, Mărășești și Oituz, din vara anului 1917, atunci când s-a pus problema refugierii familiei regale și a autorităților statului pe teritoriul Rusiei. Aceasta a crescut în intensitate chiar și în condițiile victoriilor defensive raportate pe frontul de sud, în luna august, de către armata română, generând acțiuni în consecință: „Iașul era înebunit de zvonuri (...) Rusia devenise un fel de pământul făgăduinței pentru toți acei ce socoteau că nu vor putea îndura îngenuncherea unui neam... Pe la diferite autorități se împacheta de zor; camioane încărcate greu, își făceau loc pe străzile Iașului, toate ținând drumul gării. Viermuia lumea, tăcută și îngândurată ca în preajma unui sfârșit apropiat... Pe șoseaua ce duce de la Galata la Ungheni, care și căruțe nenumărate, încărcate cu lucruri și oameni, într-un lung șir ce nu mai avea sfârșit, lăsând în urma roților praful ce se ridica în nouri fumurii... Paralel șoselei, trenurile de evacuare lungi și negre ca ieșite din hornul unei fabrici, gâfâind mereu și scuipând nori de fum și aburi...”²⁵. Faptul e consemnat și de Constantin Kirițescu, care vorbește de o „campanie” orchestrată de o parte a elitei politice refugiată la Odessa: „Se formase un adevărat «partid al evacuării», care-și stabilise centrul de acțiune în Odessa vecină și adăpostită de primejdie, de unde se îndreptau

adevărate campanii al căror rezultat nu putea fi decât slăbirea puterii de rezistență și a autorității guvernului, ce reprezenta țara față de strein”²⁶.

Iași, orașul marilor decizii

Fără îndoială, Iașul rămâne martorul istoric al unor evenimente cu adevărat cruciale atât din perspectiva „istoriei mari”, cât și din aceea a „microistoriei”, atât din unghiul raportării la „comunitatea imaginată”, cât și din acela al analizei dedicate „comunității organice”. Pe primul palier, este locul în care, sub aspect politic, diplomatic și militar, configurate și la momentul propriu-zis, dar și din perspectivă istoriografică s-au scris pagini importante ale războiului, în preambulul Marii Uniri. E locul din care a izvorât, în primăvara anului 1917, refacerea armatei române, sub directa coordonare a Misiunii Militare Franceze, condusă de generalul Henri Mathias Berthelot, e capitala în care s-a celebrat, în refugiu, ziua națională a statului român, pe 10 mai 1917, momentul în care regina Maria consacra, în *Jurnalul* său, clipa „renașterii naționale”²⁷, e punctul de întâlnire al voluntarilor ardeleni și bucovineni care, pe 8 iunie 1917, au depus jurământul față de țară și rege, este, nu mai puțin, punctul de plecare al reformelor agrară și electorală, prin dezbaterile și votarea, în perioada 14-20 iunie 1917, a modificării articolelor 19, 57 și 67 ale Constituției de la 1866. Este, în mod evident, locul în care s-au prezentat delegația româ-

nilor basarabeni și cea a românilor bucovineni în martie și, respectiv, noiembrie 1918, pentru a aduce veștile unirii Basarabiei și a unirii Bucovinei cu Regatul României. Pe cel de-al doilea plan, al „războiului necunoscut” resimțit la nivelul „comunității organice”, o serie întreagă de aspecte ale vieții cotidiene sunt de natură să întregască imaginea rolului jucat de acest oraș în Marele Război al României. Și, din acest punct de vedere, este interesant de remarcat modul în care evenimente cu impact internațional și național și-au făcut resimțite efectele asupra acestei capitale de restriște și a oamenilor pe care i-a găzduit, fie aceștia din urmă rezidenți sau refugiați. Este, de asemenea, important să luăm în considerare și deciziile de impact internațional și național ce s-au luat, pe parcursul celor doi ani de pribegie, de către autoritățile statului stabilite în Iași, de natură să producă, la rândul lor, efecte care s-au conjugat cu efortul militar și diplomatic depus de România pe parcursul războiului și după încheierea acestuia.

În mod cert, unul dintre evenimentele internaționale ce au avut un efect imediat și direct asupra României aflate în război a fost izbucnirea revoluției ruse, cu cele două momente ale sale, din februarie și, respectiv, octombrie 1917. Slaba implicare a armatei ruse, alături de cea română, în prima parte a războiului de pe frontul de est nu a făcut decât să dezamăgească opinia publică și elita țării, adâncind suspiciunea cu privire la intențiile „uriașului” de la răsărit.

Cu atât mai mult s-a întâmplat acest lucru în condițiile primei etape a refugiului în Moldova, când costurile de întreținere a celor 1.000.000 de soldați ruși aflați aici au revenit, de asemenea, statului român, în condițiile în care acesta se afla la limita de jos a posibilităților de a-și întreține propria populație și propria armată. Modul de raportare a rușilor la „alianța” cu România nu a scăpat neobservat diplomaților străini, iar maniera în care șeful Legației Franceze, contele de Saint-Aulaire, îi descrie pe „aliații” ruși este grăitor în acest sens: „Toată iarna anului 1917, tăvălugul rusesc s-a revărsat pe străzile Iașului pentru a îneca Moldova. Acest torent a dus cu sine mai multe armate cu un efectiv total de un milion de oameni. Nu-i calific drept combatanți pentru că s-au retras pe linia Siretului fără a schița niciodată nici cea mai mică ofensivă împotriva unui «inamic» de cinci ori mai puțin numeros, dar care le inspira mai multă simpatie decât «aliatul». De altfel, numai jumătate din oameni erau înarmați. Se vedeau defilând alternativ un batalion cu pușcă pe umăr și altul cu bâta în mână, destinat, așa se spunea, să înlocuiască pe cel dintâi folosind puștile acestuia când va fi scos din luptă – eventualitate puțin probabilă, pentru că nu erau lupte. Inegale prin armament, toate batalioanele se asemănau prin bogăția echipamentului, oricare soldat având, dacă nu pușcă, o șubă îmblănită – și prin lipsa totală de ofițeri, trupa nefiind încadrată decât de subofițeri. Ofițerii, în fruntea trupelor în alte armate, îi urmau în automobile scelipi-

toare, cu nevestele sau amantele lor în uniforme de «sistrițe» sau infirmiere, având și camioane pline cu lăzi de șampanie, cu merinde și, pentru statele majore, cu veselă de argint. (...) Val nesecat de lăcuste fără aripi, se spunea la Iași. Așteptând ca, prin neînfrânta atracție a Revoluției, «noroiul» să se întoarcă la obârșie, «puhoiul», «stepa» în marș zămislea acest noroi în trecerea ei, făcând *tabula rasa*, din fericire fără proiectile, căci acestea ar fi fost mai periculoase pentru «aliat» decât pentru «inamic»²⁸. O realitate ce crea o acută nemulțumire la nivelul opiniei publice era totala lipsă de implicare a soldaților ruși încartiruiți în Iași și în întreaga Moldovă²⁹. Dincolo, însă, de aspectul neimplicării efective și de cel al dezagregării armatei ruse de pe frontul din Moldova pe parcursul anului 1917, plutea în aer pericolul semnării unei păci separate între Rusia și Puterile Centrale (ceea ce se va și întâmpla, de altfel, pe 3 martie 1918, prin Tratatul de la Brest-Litovsk, moment în care România semnase deja armistițiul de la Focșani, pe 26 noiembrie 1917, urma să semneze, pe 5 martie 1918, Pacea rușinoasă de la Buftea, precum și, pe 7 mai 1918, înrobitorul Tratat de la București – pe care, însă, regele Ferdinand a refuzat să-l promulge). Dacă, inițial, opinia publică și chiar elita aflată în refugiu la Iași a primit vestea izbucnirii revoluției ruse cu un anume entuziasm³⁰ (în ideea că, finalmente, odată cu instaurarea unei guvernări „democratice”, trupele rusești dislocate pe frontul din Moldova își vor juca rolul pentru care

veniseră aici), imediat au apărut și îndoielile, de îndată ce prim-ministrul Ion I. C. Brătianu l-a vizitat, în aprilie 1917, pe Kerenski la Petrograd, de unde s-a întors doar cu garanții de natură retorică. Cu mult mai amplu a fost entuziasmul în rândurile soldaților ruși, care s-au grăbit să formeze, în întreaga Moldovă, și nu doar la Iași, soviete ale deputaților pe modelul celui din Petrograd. Acest entuziasm a fost preluat și de insignifianții socialiști români care activau în Iași: „Sentimentul de speranță a provocat o renaștere a activității politice în rândul social-democraților din România. Mici grupuri de socialiști urmăriseră de aproape cursul evenimentelor din Rusia și dezbătuseră însemnătatea lor pentru România cu un marcat simț al anticipației, La Iași, principalul lor centru de activitate, aceștia și-au redeschis în 1917 sediile partidului și au început să publice un ziar, *Social-democrația*. Militanții și-au făcut apariția imediat și au încercat să profite de faptul că oamenii obișnuiți se săturaseră de război și-și puseseră speranțe în încheierea păcii pentru a-și promova cauza”³¹. În contextul în care armata română se pregătea de luptele ce se vor derula în august 1917 pe frontul de sud, pericolul internațional din perspectiva evoluției operațiunilor de război pe frontul de est era dublat de cel al încercărilor de contaminare propagandistică venită din partea sovietelor formate de soldații ruși, precum și de cel al tentativelor de înlăturare a monarhiei și guvernului român de la conducerea țării. Un astfel de moment s-a petrecut pe 18 aprilie/1

mai 1917, când trupele rusești l-au eliberat din detenție pe Cristian Racovski, după care s-au adunat în Piața Uniri din Iași, unde un membru al Sovietului a susținut un discurs ce îndemna la înlăturarea regelui și preluarea puterii guvernamentale: „Pe străzile Iașilor, soldații ruși revoluționari manifestau ostil împotriva Regelui țării și a guvernului «burghez» al României. A trebuit intervenția energetică a generalului Șcerbacev care să interzică soldaților ruși amestecul în afacerile interioare ale României, precum și purtarea plină de tact și de calm a autorităților civile și militare române, pentru ca lucrurile să nu ia, dela început, o întorsătură fatală”³². Un al doilea moment vizează arestarea, la începutul lunii decembrie 1917, a liderilor bolșevici care își stabiliseră cartierul la Socola, precum și dezarmarea trupelor conduse de aceștia, și în acest caz remarcându-se intervenția fermă a lui Șcerbacev. Nici acțiunile propagandistice nu au avut impact asupra militarilor români, asupra opiniei publice ieșene sau asupra vieții politice, cu toate eforturile depuse de Racovski și comilitonii săi, membri ai Partidului Social-Democrat din România, inclusiv după fuga celor mai mulți dintre aceștia la Odessa, în lunile mai și iunie 1917, acolo unde au înființat Comitetul român de acțiune social-democrată³³. Efectul revoluției ruse rămânea, așadar, important în planul războiului, câtă vreme Rusia trăgea după sine, semnând armistițiul din decembrie și apoi tratatul de Pace cu Puterile Centrale, și România, pusă

astfel într-o situație de imposibilitate din perspectiva menținerii statutului de țară beligerantă în cadrul Antantei. Cu totul altele erau, deci, în acest context, preocupările liderilor politici și intelectualilor români, ale opiniei publice și ale „comunităților organice” ce supraviețuiau în cele două capitale, București și Iași.

Marile reforme

Încă din perioada de neutralitate, Guvernul liberal condus de Ion I. C. Brătianu asumase necesitatea reformei agrare, ca efect al răscoalei țărănești din 1907. Democratizarea politică a societății românești, prin dezbaterea privind necesitatea universalizării votului masculin, era de asemenea un punct al agendei guvernamentale. În contextul intrării României în război, ambele fuseseră trecute în plan secundar, însă pentru scurtă vreme, esențialul motiv al repunerii lor pe agenda principală a politicii guvernamentale fiind dat de izbucnirea revoluției din Rusia: „Revoluția rusă din martie 1917 a dat un imbold reformei. Posibilele repercusiuni ale revoluției asupra soldaților și țăranilor români au provocat o adevărată alarmă în cercurile guvernamentale. Mulți politicieni se temeau că această «contagiune» se va răspândi cu repeziciune din Rusia, peste Prut, în Moldova”³⁴. Dincolo de intenția de a bloca eventuala propagandă antiguvernamentală venită dinspre Rusia și un posibil „efect de imitație” în rândul trupelor române, există date care

atestă faptul că prim-ministrul Brătianu intuise, încă din decembrie 1916, că promisiunea reformelor poate deveni o motivație importantă pentru soldații aflați în tranșee: „La 3 decembrie 1916, Ionel Brătianu îi adresa regelui o scrisoare în care îi releva necesitatea unei propagande active printre soldați, în sensul că vor primi pământ la sfârșitul războiului”³⁵. Drept urmare, „(...) în *Mesajul* de deschidere la Iași a sesiunii parlamentare din 9 decembrie 1916, regele insista asupra înfăptuirii, la sfârșitul războiului, a reformelor agrare și electorale, ca *drepturi* ale țaranului care lupta pe front”³⁶. Un prim pas concret în direcția asumării reformelor este făcut de regele Ferdinand, prin proclamația de la Răcăciuni, susținută în fața trupelor pe 22 martie/5 aprilie 1917, prin care țaranilor soldați le erau promise pământ și dreptul de a vota. În condițiile în care „cercuri largi ale opiniei publice, intelectuali și oameni politici de prestigiu se pronunțau pentru acceptarea reformelor”³⁷, în dezbaterile Adunării Deputaților și Senatului din perioada 14-20 iunie 1917 au fost adoptate propunerile de modificare a articolelor 19, 57 și 67 ale Constituției din 1866, fapt ce a permis ca, după război, să fie instituționalizate legile reformei agrare și, respectiv, votului universal masculin. Nu trebuie să ne imaginăm, însă, că promovarea acestor reforme a fost lipsită de prezența unor puncte de vedere total diferite, care au luat în discuție, la nivelul elitei politice, atât numărul parlamentarilor care aveau dreptul de a se pronunța, prin vot,

asupra lor (parte dintre aceștia aflându-se în zona ocupată, ceea ce însemna că *de jure*, nu doar *de facto*, nu mai întruneau condițiile pentru a fi considerați reprezentanți legitimi ai poporului), cât și aspecte tehnice, care transformau o dezbateri constituțională în una legislativă. Acestea din urmă – dată fiind și urgența procesului, reclamată de situația excepțională a războiului³⁸ – au avut drept efect și anumite neclarități în ceea ce privește reforma electorală, neclarități ce urmau a fi limpezite de un viitor for legislativ³⁹. Dincolo, însă, de tumultul vieții politice și de modul în care acesta se reflecta în activitatea Parlamentului refugiat la Iași, dincolo de interesul opiniei publice pentru subiectul reformelor, așa cum poate fi acesta identificat în scrierile memorialistice ori în presa epocii, este dificil de apreciat dacă în plan comunitar a existat, realmente, un impact imediat și major. Ca motivare a trupelor aflate pe front, este credibil că promisiunile anunțate de rege și de politicieni au funcționat în direcția pe care o urmărea elita, în sensul în care circumscrierea cadrului constituțional pentru adoptarea lor prin lege într-un viitor previzibil și clar determinat s-a putut constitui într-un instrument pragmatic, și nu doar propagandistic, pentru a insufla soldaților dorința de luptă: „Marile victorii de la Mărăști, Mărășești și Oituz au dovedit forța ostașului român, care, înzestrat și pregătit mai bine decât în 1916, încurajat prin înscrierea în Constituție a reformelor agrare și electorale și, mai presus de toate, animat de cel mai

fierbinte patriotism izvorât din apărarea pământului strămoșesc, a arătat cotropitorilor că «pe-aici nu se trece». Armata română a reputat, în iulie-august 1917, succese de covârșitoare însemnătate militară și politică⁴⁰. În economia războiului, aceste victorii defensive au fost, desigur, deosebit de importante și, din acest punct de vedere, se poate susține că ele sunt inclusiv o consecință a reformei constituționale cu privire la proprietatea agrară și dreptul de vot, ca direcții pe care „România Mică” le includea în proiectul unei Românie Mari „mai drepte” și „mai democratice”. Susținute, e adevărat, de o majoritate consistentă a elitei politice (pe un anumit segment, cel al stângii liberale reprezentate de Partidul Muncii, înființat pe 1 mai 1917 de George Diamandi și dr. Nicolae Lupu, chiar într-o formulă maximală⁴¹) și de vectorii opiniei publice, în special intelectualii și jurnaliștii, reformele și-au avut impactul imediat în logica acțiunilor unui stat aflat în război și în pericol de a fi deconstruit. A doua etapă, cea a punerii lor în aplicare, a survenit în perioada interbelică, împlinind pe timp de pace un deziderat pe care războiul îl acutizase.

Cultura în vreme de război

În perioada celor aproape doi ani în care a îndeplinit rolul de capitală de război, Iașul a cunoscut, în pofida tuturor clipelor de disperare prin care a trecut populația sa și cea refugiată, o importantă activitate culturală. La

aceasta au avut acces, în principal, cei care formau elita aflată în refugiu, deși concerte sau piese de teatru au fost organizate și s-au jucat și în fața răniților aflați atât în spitalele propriuzise, cât și în cele improvizate în clădirile tuturor școlilor ce existau în vechea capitală a Moldovei: „În privința așezămintelor spitalicești, orașul Iași avea, la începutul secolului XX, câteva instituții cu o anumită tradiție: «Sf. Spiridon», Institutul Gregorian (Maternitatea Cuza-Vodă), Spitalul Militar și Spitalul Israelit. Rețeaua de spitale existentă ar fi fost insuficientă în condițiile unei stări de război. Primele măsuri de amenajare a unor spitale suplimentare au fost luate chiar în luna august 1916, odată cu intrarea României în Marele Război. Pentru asigurarea unor clădiri potrivite au fost rechiziționate mai ales localurile școlilor din Iași, în perioada următoare cursurile fiind suspendate. În entuziasmul primelor zile, nimeni nu își imagina drama care va urma și ce rol important avea să joace fosta capitală a Moldovei din acest punct de vedere. Față de desfășurarea frontului, orașul avea o amplasare retrasă, care părea să îi ofere o anumită protecție. Evoluția nefavorabilă a războiului, refugiul din Moldova, aveau să transforme Iașul într-un «oraș al spitalelor», fiind necesară amenajarea câtorva zeci de asemenea stabilimente⁴². Totodată, astfel de acte culturale, întreținute de personalități precum George Enescu, Constantin Nottara sau Maria Ventura, s-au petrecut și în variate unități militare. Scopul lor era, pe de o parte, de a

promova valorile patriotice și, pe de altă parte, acela de a insufla încredere și de a ridica moralul soldaților și al populației. Din această perspectivă, I.G. Duca nota cu privire la activitatea artistică din Iași, subliniind rolul jucat de compozitorul George Enescu: „(...) artiștii noștri mergeau prin spitale, declamau în fața bolnavilor versuri patriotice, cântau cântece, dădeau concerte. În această privință cel mai neobosit era Enescu, fără răgaz, pretutindeni și-a pus talentul în slujba nevoilor țării. Refuzând orice remunerații, făcând donațiuni generoase din modestele sale mijloace, stimulând pe cei mai tineri, alergând prin toată Moldova, a fost admirabil. În acele grele ceasuri ale vieții noastre naționale el s-a dovedit a fi nu numai un mare talent, dar și un mare suflet. (...) Toate aceste manifestațiuni intelectuale și artistice reușiseră prin imponderabilele lor influențe să opereze transformări binefăcătoare în opinia publică, în mijlocul mizeriilor și în roiul tifosului exantematic⁴³. De altfel, George Enescu va înființa la Iași, pe 18/31 octombrie 1918, Societatea Simfonică ce-i purta numele, după ce orchestra simfonică condusă de el, și ale cărei repetiții se desfășurau, impropriu, în clădirea Centralei Electrice a Teatrului Național, susținuse mai multe concerte, primul fiind organizat pe 13 decembrie 1917. Teatrul Național din Iași, care găzduia lucrările Adunării Deputaților, nu a renunțat, însă, la rolul său artistic. Dimpotrivă, sub coordonarea lui Alexandru Mavrodi, toți actorii refugiați din teritoriul

ocupat s-au reunit într-o singură echipă: „În timpul pribegiei la Iași, s-au văzut adunați artiști din toate unghiurile țării și în toate genurile: dramatici, revuiști, cântăreți de operă, din formațiuni oficiale sau particulare, toți alergând după steagul Țării, toți cu inima caldă și mulți cu stomacul gol. Alexandru Mavrodi i-a strâns pe toți la Teatrul Național din Iași; pe cei de la Teatrele Naționale din București și Craiova i-a contopit cu cei de la Naționalul din Iași, făcând o singură trupă. Operei i-a înjghebat o nouă formație, care a alternat cu reprezentațiile de dramă și comedie; opereta a avut și ea reprezentațiile ei, a continuat să joace reviste, scrise cu talent și simț patriotic, de Petre Durma și Stoikovici, iar Mărioara Cinski, în mijlocul apatiei generale, exorta dorul căminului, cântând cu finețe: Cărăruie, cărăruie care duci la București... Toată lumea artistică care-și părăsise casele s-a văzut deodată organizată și la adăpost, pe cât se putea, de marile nevoi cari o copleșiseră⁴⁴. De asemenea, clădirea Teatrului a găzduit, pe 3 ianuarie 1917, Festivalul Aviației, al cărui scop era strângerea de fonduri pentru familiile aviatorilor români și aliați ce-și pierduseră viețile pe frontul de est, ca și proiecția filmului „În jurul ultimelor bătălii de pe frontul român”, realizat de Serviciul geografic al Armatei. Tot aici a fost instituit un festival duminical în onoarea militarilor din trupele aliate, precum și, prin ordinul ministrului Instrucțiunii Publice din 8 octombrie 1918, un spectacol destinat comemorării morții

lui Mihai Viteazul. În plus, încă din iulie 1917, la Teatrul Național au fost inițiate reprezentațiile Marelui Cinematograf al Invalizilor de Război, desfășurate zilnic în cursul săptămânii, cunoscând un mare aflus de spectatori și în cadrul căruia, la 29 aprilie 1917 a avut loc prima proiecție a unor filme de război de pe frontul din Moldova⁴⁵. În aceeași direcție, a influențării spiritului public, Nicolae Iorga a inițiat o serie de conferințe adresate tinerilor, iar artiștii plastici au fost mobilizați spre a ilustra eroismul armatei române. S-a constituit, astfel, gruparea „Arta Română”, a cărei primă expoziție a avut loc în aprilie 1917 și care includea nume importante, precum cele ale unor pictori ca Ressu, Iser, Pallady, Tonitza, Șirato, Theodorescu-Sion, Dumitrescu, Dărăscu, dar și ale unor sculptori: Paciurea, Jalea, Han, Medrea⁴⁶. Implicați în acest efort de ridicare a moralului și de stimulare pozitivă a opiniei publice au fost și oamenii de litere, cel mai cunoscut caz fiind cel al lui Mihail Sadoveanu, mobilizat ca locotenent pentru a coordona activitatea de la ziarul *România*, ai cărui colaboratori erau deja scriitori consacrați, precum Octavian Goga, Corneliu Moldovan, Ion Minulescu, N.N. Beldiceanu, Barbu Delavrancea, Alexandru Vlahuță, Vasile Voiculescu, Lucian Blaga, Ion Agârbiceanu⁴⁷. Iașul a cunoscut, totodată, și o activă viață mondenă, generată și întreținută de reprezentanții elitei politice, militare și intelectuale, ce s-a desfășurat pe parcursul anilor de refugiu în locuri precum marele salon de la Hotelul

Traian, situat în Piața Unirii (închiriat de Elena Catargiu, acesta „(...) devenise centrul unde veneau toate știrile și unde erau fabricate toate zvonurile”⁴⁸), salonul select al Marukăi Cantacuzino, în care se întruneau reprezentanții aristocrației franceze, în Jockey Clubul ieșean, redeschis în apropiere de palatul reginei sub președinția lui Matei Cantacuzino, în care politicienii se reuniau pentru partide de bridge, maus, poker sau bacarra, dar și pentru a se informa, și la Popota Diplomaților, deschisă în ianuarie 1917 la inițiativa lui Constantin Argetoianu, unde aveau acces cei circa 50 de membri ai legațiilor străine care se aflau în oraș⁴⁹. Datele referitoare la modul de petrecere a timpului liber de către oamenii obișnuiți lipsesc cu desăvârșire, aceștia nefiind implicați în ceea ce circumscriem, îndeobște, prin sintagma „viață publică”. E de imaginat doar că, mai curând accidental, unii dintre aceștia au avut ocazia de a lua parte la unele întruniri publice, așa cum au fost cele date de paradele militare sau de slujbele de la Mitropolie dedicate eroilor de pe front.

Viața cotidiană reflectată în moravuri

O dimensiune aparte a vieții cotidiene în timp de război, având inclusiv un impact public, este dată de moravuri. Dacă societatea antebelică se remarcase printr-un important accent etic așezat asupra tipurilor de

comporament nu doar public, ci și privat, războiul a adus cu sine o nouă abordare a relațiilor dintre bărbați și femei, care se aflau acum, cu toții, într-o situație de excepție. E de înțeles că, într-o atare stare, ideile consacrate cu privire la cuplu, dragoste și sexualitate comportă mutații ale căror reverberații depășesc de multe ori sfera privată, spre a se insera în cea publică⁵⁰. Termenii în care sunt tratate aceste comportamente modificate în contextul războiului sunt judecate de către contemporani în termenii etici ai epocii antebelice, iar evaluarea este extrem de critică atunci când vine vorba despre modul în care femeile autohtone s-au raportat la ocupanți. Rezultă, desigur, un tablou al contrastelor. Reliefând o astfel de schiță, Constantin Kirițescu arată că există, pe de o parte, „femeile din păturile culte și conștiente, [care] au avut o purtare vrednică și patriotică. Unele nu s-au temut să înfrunte pericolele și au purtat cuvântul de îmbărbătare în spitalele răniților și în lagărele prizonierilor, plătind această românească atitudine cu arestarea și surghiunul în vreo mânăstire. Majoritatea s-a închis în casele lor, purtând în inimă doliul României însângerate”⁵¹. Pe de altă parte, ne spune același autor, vorbim despre „femei cu morala mai elastică”⁵², adică cele „(...) care au dat spectacolul destrăbălării și al lipsei de rușine. Și, fiindcă viciul e public și provocător, purtarea acestor femei atrăgea atenția și dădea ocazie la generalizări pripite și la constatări umilitoare pentru demnitatea noastră națională. Femeia română care și-a

uitat patria îndoliată și soțul plecat pe front, ca să se arunce în vârtejul petrecerilor și în brațele ofițerului german primit în cuartir, acea femeie care, din perversitate sau din interes, devenise tovarășa chefurilor și orgiilor militarilor germani, chiar aceea care nu făcea altceva decât să asiste la spectacolele germane, suportând sau chiar gustând aluziile ofensătoare ale actorilor la adresa țării lor și a lor înșile, a fost de sigur o excepție, dar o excepție caracteristică pentru lipsurile educației sufletești și naționale a unei întregi categorii sociale. Ea era aceiaș femeie fără cultură sau cu o ușoară spoială de cultură, care în timp de pace era cochetă, frivolă, iubind plăcerile, dar neștiind sau neplăcându-i să-și crească copiii, obiect de lux și de fațadă, care umple trotoarele străzilor centrale, magazinele, echipajele, spectacolele ușoare și saloanele jocurilor de cărți”⁵³. Observăm, așadar, că acest din urmă comportament este asociat cu problema interesului național, ceea ce permite situarea sa în zona trădării de țară. De altfel, și prostituția propriu-zisă este asociată cu actul trădării prin spionaj, iar acest lucru este valabil pentru toate taberele implicate în război. Dincolo, însă, de asemenea „reacții la cald”, îndreptățite din perspectiva morală proprie epocii, dar și din aceea a percepției războiului prin prisma apărării interesului național, este necesară o raportare al cărei fundament să fie moderația, tocmai pentru că avem de-a face o stare de excepție în care relațiile dintre femei și bărbați sunt redefinite esențial. Practic, inclusiv dragostea

devine un „mijloc al interacțiunii sociale în vreme de război”⁵⁴. E vorba de o interacțiune ce balansează în permanentă între viață și moarte, încât „binomul erotism-moarte poate fi considerat (...) una dintre paradigmele esențiale ale Marelui Război care au marcat realitățile frontului românesc, de altfel și aiurea, și care a cuprins militari și civili deopotrivă”⁵⁵. Ca atare, o astfel de realitate nu avea cum să lipsească nici din Iașul refugului, oraș devenit, pe această dimensiune, unul al „moralității relaxate”, ceea ce, în epocă, stârnea repulsia etică a unui memorialist precum N.A. Bogdan, pus în fața spectacolului străzii. După cum rezultă din notele acestuia, Iașul patriarhal suferise o schimbare de factură „apocaliptică”: „Din primele zile ale mobilizării – de la înmulțirea soldătimii și ofițerimii în vechea capitală a Moldovei, și mai ales din momentul ce oficerii și furnizorii străini de tot felul începură a se aduna aici, unii trecători, alții stabilindu-se chiar – trotuarele Iașului ziua și noaptea – dar noaptea mai ales – începură a se umplea de mutrele și siluetele a sute de femei, între 13-50 de ani, de toate stările și sub toate înfățișările. Unele dintre acestea îmbrăcate după cele mai noi creațiuni ale modelor pariziene, altele în lencuțe făcute din câțiva metri de cit ori muselinuri, altele în cămeși cu altițe și fote muntenești – cum și unele în diferite feluri de costume de surori de caritate, ori infirmiere purtând pe brațe și la gât însemnul Crucii Roșii – cu figuri în care ușor se recunoșteau toate națiile ce ne înconjoară – unguroaice,

nemțoaice, evreice, franțuze, englezoaice, grece, chiar și, poate cele mai multe, țigance, începură a forfoti pe fiecare stradă, în fiecare trecătoare, prin jurul hotelurilor, la gară, prin piețele de victualii – până și prin curțile bisericilor. Cu obraji lor, ochii lor, unii vii, pasionați, alții strânși de oboseala nopților neodihnite, mai toți boiți cu negru, căutau în dreapta și stânga, înainte și îndărăt, oprindu-se și examinând pe fiecare trecător, pe fiecare individ ce-și căuta de drum sau de nevoile lui. (...) Cu obraji văruiți, buzele date cu roș – parcă luaseră parte toate la ospețe canibalice, cu sânurile dezgolite și ridicate în sus și fustele scurte sub genunchi, cu brațele de asemenea goale până deasupra coatelor, bravând privirea altor femei oneste, ce-și vedeau de drumul și nevoile lor, șirul lung de cocote, năvălite în Iași, cu duzinile, cu fiecare tren ce sosea în Gară, făcea localnicilor impresiunea că târgul lor se transformase, în ultimele zile, într-un mare iarmaroc de femei-sclave, de care se scrie în unele relații de călătorii ce se găsesc expuse spre vânzare în multe din piețele asiatiche ori africane, unde moravurile și poliția onestă europeană încă nu pătrunse”⁵⁶. Fără a constitui, în sine, un subiect de investigație istorică, dimensiunea moravurilor relevate de război întregeste imaginea unei societăți dezabuzate, în care limitele convențiilor etice erau forțate (și) într-o logică a supraviețuirii. Inserția relațiilor dintre bărbați și femei din sfera intimă în cea publică devine cu mult mai vizibilă în vreme de război, prin comparație cu ceea ce

se considera a fi, din perspectivă convențională, normalitatea antebelică. În orice caz, „privită în ansamblu, viața publică a societății românești de la Iași oferă un peisaj foarte divers. Întâlnim deopotrivă idei, valori și tabieturi ale lumii vechi, nostalgii legate de modul de viață de la sfârșitul secolului al XIX-lea; în același timp, și-au făcut apariția idei, forțe și personaje noi, care prefigurau schimbările necesare pentru ieșirea din această criză a istoriei”⁵⁷.

Concluzie

O criză a istoriei care a adus cu sine, precum atâtea altele înainte după aceea, oameni puși în situația de a-și suspenda viețile normale și de a intra

într-o logică a „stării de excepție”, având propriile sale reguli și convenții. În același timp, o (altă) criză a istoriei în care deciziile și acțiunile liderilor politici și militari au fost adeseori contadictorii, repercutându-se asupra vieții cotidiene și impunând un ritm al acesteia la care oamenii obișnuiți nu au avut încotro decât să se adapteze din mers. Că, la finalul Marelui Război, pe care România l-a câștigat deși a fost învinsă, opțiunile, atitudinile și comportamentele diferite s-au stins în ceea ce a fost promovat de către elite ca reprezentând un „ideal comun”, și anume România Întregită, nu face decât să certifice realitatea că, sub aspect istoric și social, „comunitatea imaginată” s-a suprapus „comunității trăite”, înglobând microistoria în „istoria mare”.

Note

¹ „Vechea capitală a Moldovei a fost în timpul domniei lui Carol I al doilea oraș al României, din punct de vedere politic, social-economic și, mai ales, cultural. Liderii politici moldoveni considerau Iașii a doua capitală a țării și au solicitat măsuri de ordin administrativ, care să susțină acest statut. Domnitorul – apoi Regele – Carol I a făcut o serie de promisiuni în întâmpinarea solicitărilor ieșenilor, întărite și de declarațiile unor politicieni, dar și de unele investiții din fonduri publice centrale” (Gheorghe Iacob & Ionuț Nistor, „Orașul Iași – „a doua capitală a României în vremea lui Carol I”, în Ion Agrigoroaiei (coord.), *Orașul Iași – „capitala*

rezistenței până la capăt”, Editura Junimea, Iași, 2016, p. 68).

² Ion Agrigoroaiei, „De la mutarea capitalei la Iași, la epopeea de la Mărășești”, în Ion Agrigoroaiei (coord.), *Orașul Iași – „capitala rezistenței până la capăt*”, Editura Junimea, Iași, 2016, p. 138.

³ *Ibidem*, p. 133.

⁴ „România în Război. Dramă și speranță în spatele frontului”, în *România în Marele Război / Romania in the Great War*, album editat de Muzeul Național de Istorie a României, București, 2016, p. 154.

⁵ I.G. Duca, *Memorii*, vol. III, „Războiul”, Partea I (1916-1917), ediție și indice de Stelian Neagoe, Editura Machiavelli, București, 1994, ediție

- anastatică, Editura Tipo Moldova, Iași, 2017, pp. 84-85.
- ⁶ Vezi, în acest sens, Adrian Vițalaru, "Thinking of the loved ones, always away from home. The War refugees in the unoccupied territory of Romania (1916-1918)", în Claudiu-Lucian Topor, Alexander Rubel (eds.), *The Unknown War from Eastern Europe. Romania between Allies and Enemies (1916-1918)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Hartung-Gorre Verlag Konstanz, 2016, p. 222.
- ⁷ N.A. Bogdan, *Iașul, leagăn al unirii neamului românesc 1916-1918. Reminiscențe și însemnări*, ediție îngrijită de Liviu Papuc și Olga Iordache, la inițiativa prof.univ.dr. Ion Agrigoroaiei, Editura Convorbiri literare, Timpul, Iași, 2018, pp. 43-44, p. 45.
- ⁸ Adrian Vițalaru, *Op. cit.*, pp. 224-229.
- ⁹ *Ibidem*, p. 228.
- ¹⁰ În *Jurnalul* său, regina Maria nota, pentru data de 25 octombrie/7 noiembrie: „Zi frumoasă de toamnă. Am făcut o vizită-surpriză la Iași. Am vizitat multe spitale, mulți suferinzi. Cred că oamenii s-au bucurat, chiar s-au simțit mișcați să mă vadă acolo. Nu știa nimeni că vin” (Maria Regina României, *Jurnal de război 1916-1917. Precedat de însemnări din 1910-1916*, vol. I, traducere din engleză de Anca Bărbulescu, ediție îngrijită și prefață de Lucian Boia, p. 205). Fixând vizita reginei în Iași cu o zi înainte, memorialistul N.A. Bogdan o plasa în cadrul mai larg al îngrijorării față de cursul războiului manifestate de opinia publică: „Toată lumea era nedumerită de ceea ce s-a întâmplat sau se putea întâmpla în ziua de mâine; fiecare individ căuta să se informeze și asigure de ceea ce se poate produce dintr-un moment într-altul, orice cetățean se întreba pe sine și pe cine întâlnea în drum, cum s-ar putea lumea să evite groaznicele efecte ale furtunii ce se ridica din moment în moment, tot mai amenințătoare! Ca prim efect al îngrijorării generale fu sosirea în ziua de 24 octombrie 1916, pe la 2½ ceasuri după amiază, a Suveranei țării, Regina Maria, care, contrar tuturor vechilor obiceiuri politice, intră în vechea capitală a Moldovei fără paradă, fără alai, fără muzică și mișcări de trupe, cum se practica lucrul pe vremea intrării în Iași a precedentilor Suverani ai țării, Carol I și Elisabeta... Într-un simplu automobil, însoțită doar de D-na de onoare Mavrodî și Aghiotantul Colonel Balliff, Regina Maria intră în Iași aproape fără să observe mai nimeni din mulțimea ce circula de obicei pe ulițele acestui oraș, mergând direct la Spitalul militar de la Copou, pe care vizitându-l cu de-amănuntul, împărțind răniților țigări, dulciuri și cuvinte de mângâiere și încurajare, a celor ce-și pusese în cumpăna focului ucigător și a gloanțelor nenumărate viața și buna stare a lor și a familiilor lor” (N.A. Bogdan, *Op. cit.*, pp. 89-90).
- ¹¹ Maria Regina României, *Op.cit.*, p. 234.
- ¹² *Ibidem*, p. 246. În prezent, fosta reședință a reginei Maria este sediul Palatului Copiilor din Iași.
- ¹³ Sorin Iftimi, Aurica Ichim, *Iași, capitala României 1916-1918 / Jassy, Capital City of Romania 1916-1918*, DAR Development Publishing, București, 2017, p. 68. În prezent, fosta reședință a regelui Ferdinand este sediul Muzeului
- ¹⁴ În acest sens, istoricul Alin Ciupală arată că „încă din această perioadă a neutralității regina începuse să pregătească o bază de susținere a efortului

- de război din punct de vedere medical, sanitar și logistic” (Alin Ciupală, *Op. cit.*, p. 198).
- ¹⁵ Contele de Saint-Aulaire, *Însemnările unui diplomat de altădată în România, 1916-1920*, introducere și note de Mihai Dim. Sturdza, traducere din franceză de Ileana Sturdza, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Humanitas, București, 2016, pp. 106-107.
- ¹⁸ Așa cum arată Alin Ciupală, „(...) chestiunile de natură politică au marcat și ele participarea reginei Maria în perimetrul sferei publice. Dacă din punct de vedere formal, regina, ca femeie, nu avea dreptul de a face politică, ea s-a implicat de la început fără cea mai mică ezitare în domeniul politic. Spre deosebire de înaintașa sa regina Elisabeta a României, care s-a mulțumit să se dedice activității social-civice și culturale și să-l completeze, în felul acesta, pe regele Carol I, preocupat în primul rând de politică, regina Maria a pășit în sfera publică cu hotărârea pe care i-o dădea personalitatea sa puternică. Credem că epoca Primului Război Mondial a reprezentat perioada de maximă implicare a suveranei în domeniul politicii, care nu s-a mai regăsit la dimensiunea amintită nici după război, nici în timpul domniei fiului său, regele Carol al II-lea” (*Idem*, p. 225).
- ¹⁹ *Idem*, p. 226.
- ²⁰ Lucian Boia, „*Germanofili*”. *Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial*, ediția a III-a, Editura Humanitas, București, 2014, pp. 60-70. Istoricul ia în considerare, în contextul analizei sale, următoarele „cercuri concentrice”: „cercurilor concentrice” despre care vorbește istoricul Lucian Boia: comunitatea românească, opinia publică și elita politică și intelectuală.
- ²¹ Istoricul Jay Winter propune distincția dintre „comunitatea trăită/organică” și „comunitatea imaginată”, pentru a fi utilizată drept „instrument euristic”: „Prin «comunitate» înțelegem entitatea socială și geografică în jurul căreia oamenii obișnuiți își construiesc viața cotidiană. În acest sens, o vecinătate este o «comunitate trăită/organică»; o «națiune» este, așa cum ne spune Benedict Anderson, o «comunitate imaginată»; un oraș se află în punctul de întâlnire dintre cele două, având atât o existență imaginată, cât și una vizibilă, dintre care ultima e mult mai apropiată de vecinătate decât de națiune” (Jay Winter, Jean-Louis Robert, *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge University Press, 1997, pp. 4-5).
- ²² O astfel de proiecție o întâlnim în scrierile memorialistice ale unor politicieni de frunte ai vremii. Spre exemplu, I. G. Duca descrie fără menajamente modul în care au fost primiți refugiații munteni de către ieșeni: „Într-adevăr, noi credeam că ieșenii, mișcați de suferințele noastre, ne primeau frățește, cu brațele deschise. Or, nu era deloc astfel, bravii ieșeni erau foarte plictisiți că venim să tulburăm liniștea pașnicului lor oraș. În sufletele lor clocoțea o veche ură pe munteni, în beneficiul cărora se făcuse unirea în 1859 și îndeosebi pe bucureșteni, a căror capitală răpise Iașului splendoarea lui de odinioară. Și, fenomen ciudat, aceste uri, pe care mărturisesc că în naivitatea mea le credeam de mult stinse, găseau în nenorocirea obștească prilejul să se manifeste. Recunosc, că ieșenii au știut să salveze aparențele, ciuda și neplăcerea lor nu îmbrăcau forme

active, se exprimau doar printr-o surdă ostilitate, printr-o răceală caracteristică, printr-un fel de abținere sistematică, jignitoare și, pentru noi, bieți refugiați, profund dureroasă și profund regretabilă. Abia mai târziu, după luni întregi de conviețuire și de suferințe comune, raporturile au devenit mai intime, mai apropiate de ceea ce ar fi trebuit să fie de la început”(I. G. Duca, *Amintiri politice*, Jon Dumitru-Verlag, München, 1981, p. 87). La fel procedează și Constantin Argetoianu în însemnările sale din perioada refugiuului: „S-a vorbit mult și s-a scris chiar asupra lipsei de bunăvoință cu care am fost primiți la Iași. E indiscutabil că moldovenii în general și ieșenii în particular ne-au socotit pe noi, refugiații din Muntenia, ca o pacoste – și era natural să fie așa fiindcă sosirea noastră la Iași, mai ales, a luat forma și aspectele unei adevărate invazii. Nimic nu fusese pregătit, nimic nu era organizat așa încât puhoiul vărsat de trenuri în gară s-a năpustit zile de-a rândul deasupra orașului ca asupra unui loc cucerit. Printr-o reacție naturală, oamenii s-au baricadat în casele și în egoismul lor, de frică să nu fie copleșiți și exoflșiți din case, tocmai în momentul când vremurile se anunțau grele și pentru ei. Dar îndată ce puhoiul s-a mai așezat, îndată ce pericolul exproprierii s-a mai calmat, ieșenii au început să ne poftescă și până la urmă au dovedit că ospitalitatea moldovenească nu era un cuvânt deșart” (Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. III, partea V (1916-1917), ediție și indice adnotat de Stelian Neagoe, Editura Humanitas, București, 1992, p. 81).

²³ *Apud* Ion Agrigoroaiei, *Op. cit.*, p. 152.

²⁴ N. A. Bogdan, *Op. cit.*, pp. 117-118.

²⁵ C. Ardeleanu, *Iașul, apud* Ion Mitican, *Salutări din Iași, Capitala României întregite*, Editura Tehnopress, Iași, 2007, pp. 86-87.

²⁶ Constantin Kirîțescu, *Istoria războiului pentru întregirea României 1916-1919*, ediție anastatică, vol. III, Editura Karta-Graphic, Ploiești, Biblioteca Județeană „Nicolae Iorga” Ploiești, 2014, p. 376.

²⁷ Maria Regina României, *Op. cit.*, pp. 482-484.

²⁸ Conte de Saint-Aulaire, *Op. cit.*, pp. 109-110.

²⁹ O astfel de realitate este consemnată de N. A. Bogdan: „S-a dovedit apoi că întreaga puzderie de armată rusească intrată în Iași, cu toți reprezentanții săi militari și administratori, odată ajunși pe terenul țării noastre, rămase absolut inactivă, fiind cantonată numai pe câmpiile din împrejurimi, □ușora, Socola, Nicolina, cum și în multe case și locuri goale din interiorul Iașului. Superiorii acestei armate se stabiliră repede în diferite cvartiruiiri, pe care autoritățile locale le puseră la îndemână cu multă silință, fără să se îngrijească cât de puțin de a porni acolo unde dușmanii, în contra cărora trebuia să luptăm împreună, operau aproape fără împotrivire. (...) Nici o grabă, nici o grijă, nici o preocupare nu se vedea pe fruntea acestor oaspeți militari, care aveau desigur menirea și datoria de a trece doar prin Iașul nostru numai, spre locuri unde modele și sexul delicat și luxos n-aveau ce să caute. Toată lumea ieșeană se întreba – nu fără oarecare dreaptă îngrijorare – ce fac și unde sunt armatele făgăduite să ne vie în ajutor și să lupte cot la cot cu noi pentru ajungerea scopului ce

ne-a predominat, când s-a proclamat războiul românesc în patria nemților, ungarilor, turcilor și bulgarilor? Nimeni însă nu putea da un răspuns precis la asemenea întrebare... Și autoritățile noastre cu atât mai puțin”

³⁰ (N.A. Bogdan, *Op. cit.*, p. 85).
 Cu privire la acest aspect, I.G. Duca nota următoarele: „Prima impresie, nu numai la Iași, dar și în celelalte capitale aliate, era că înlăturarea □arului și a nefastei sale camarile este un noroc, că abia acuma Rusia va putea lupta cu toată tăria și aduce întreaga ei contribuție în eforturile generale ale Alianților. Am trăit la Iași câteva zile pline de mari nădejdi, bucuria nu a fost însă de lungă durată. Două fapte au venit să o întunece, întâi, în mijlocul încrederii obștești, Brătianu sceptic și îngândurat clătina din cap și ne spunea: «O revoluție în mijlocul unui război, asta nu prea îmi place. Caut în istorie și nu găsesc nici un caz în care să se fi sfârșit cu bine». Și a doua notă pesimistă ne venea de la Marele Cartier, ofițerii de acolo ne semnalau un prikas No. 2, căruia noi civilii nu îi dăduserăm nici o importanță. În virtutea lui soldații ruși erau dispensați să își mai salute ofițerii. «Acest fenomen este grav», spuneau ofițerii, «este sfârșitul disciplinei, este germele descompunerii oștirii rusești». Deducțiile lor ne păreau exagerate, din nenorocire în curând evenimentele trebuiau să confirme prăpăstioasele lor preziceri. Oricum, în tot cursul lunii Martie, optimismul a continuat să domnească în rândurile noastre și fel de fel de iluzii renășteau în noi. Am trăit alături ca doi dușmani, nu ca doi aliați, vina era a regimului țarist, acuma s-a sfârșit cu Mama Rusie, mentalitatea se va schimba, raporturile vor putea din nou să fie ceea ce trebuia

să fie, va fi confraternitate militară și politică, cordialitate sinceră, ajutor reciproc. Într-un cuvânt tot ce am așteptat de la Ruși și tot ce nu a fost” (I. G. Duca, *Op. cit.*, p. 158).

³¹ Keith Hitchins, *România 1866-1947*, ediția a IV-a, traducere din engleză de George G. Potra și Delia Răzdolescu, Editura Humanitas, București, 2013, pp. 311-312.

³² Constantin Kirițescu, *Op. cit.*, p. 398.

³³ Keith Hitchins, *Op. cit.*, p. 312.

³⁴ *Ibidem*, p. 308.

³⁵ Ion Agrigoroaiei, *Iașii în anii 1916-1918. Opinie publică și stare de spirit în timp de război 1916-1917*, Editura Anteros, Iași, 1998, p. 154.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Idem*.

³⁸ În acest sens, Keith Hitchins arată că „majoritatea liberală și-a trecut cu repeziciune legile prin cele două Camere ale Parlamentului, o grabă care sugerează cât de urgentă devenise nevoia de a pacifica masele populare. La 14 iunie, Camera Deputaților a adoptat proiectul guvernamental de revizuire a Constituției cu 130 voturi pentru și 14 contra, iar Senatul a urmat-o la 20 iunie, cu 79 de voturi pentru și 5 contra. La 19 iulie, Regele a sancționat cele două hotărâri printr-un decret amendând articolele 19, 57 și 67 ale Constituției” (Keith Hitchins, *Op.cit.*, p. 309).

³⁹ Prezent la evenimente, senatorul Grigore Procopiu nota următoarele: „Au avut loc, în ambele corpuri legiuitoare, discuțiuni largi, cu privire la ambele reforme, dar mai cu seamă cu privire la expropriere. Vițiul inițial al proiectului, care introdusese în Constituție dispozițiuni cari și-ar fi avut locul numai în legea de expropriere, a făcut ca și discuția să alunece pe terenul amănuntelor

legislative, cari n-aveau nimic comun cu o discuție asupra principiilor constituționale, cum ar fi trebuit să fie discuția la o reformă constituțională, iar nu legislativă. (...) Rezultat al unui compromis între partide, reforma constituțională mai datorează acestui vițiu inițial și neputința de a se preciza, în Constituție, ceva asupra modului de alcătuire a corpului electoral, pentru Senat, nici asupra compunerii Senatului. Nefiind unitate de vederi în guvernul de colaborare, s-a lăsat chestia pe seama legiuitorului viitor” (Grigore Procopiu, *Parlamentul în pribegie 1916-1918. Amintiri, note și impresii*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Daniel Cain, Editura Humanitas, București, 2018, pp. 144-146).

⁴⁰ Ion Agrigoroaiei, *Op.cit.*, p. 165.

⁴¹ Keith Hitchins, *Op. cit.*, pp. 308-309.

⁴² Keith Hitchins, *Op. cit.*, pp. 308-309.

⁴³ I.G. Duca, *Op.cit.*, pp. 146-147.

⁴⁴ Ioan Livescu, *Treizeci de ani de teatru. Contribuții la istoria Teatrului românesc*, Editura Rampa, București, 1925, *apud* Sorin Iftimi, „O singură scenă de teatru în «teatrul de război»”, în albumul *Teatrul Național Iași, scena marilor reprezentații. 1916-1918*, îngrijit de Secretariatul literar al Teatrului Național Iași, f.e., 2017.

⁴⁵ *Ibidem*, pp. 14-15.

⁴⁶ Sorin Iftimi, Aurica Ichim, *Op.cit.*, p. 237.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 236.

⁴⁸ *Idem*, p. 235.

⁴⁹ *Idem*.

⁵⁰ Chestiunea este subliniată de istoricul Alin Ciupală: „Dacă la începutul său războiul era definit, în termeni morali, drept o luptă a civilizației împotriva barbariei, indiferent din ce tabără am privi lucrurile, prelungirea ostilităților a generat o relaxare a moravurilor,

care trebuie privită totuși cu multă prudență în condițiile în care autoritatea publică era dublată de una de tip militar mult mai constrângătoare. În plus, în această sferă a intimității și comunicării apar fenomene noi, pe care trebuie să le înțelegem ca realități specifice unei astfel de confruntări, extinsă pentru prima dată la nivel mondial. De la literatură la apariția unei producții cartofile care a numărat milioane de exemplare în fiecare țară combatantă, până la redescoperirea sexualității și redefinirea rolului ei, toate acestea și altele asemănătoare ne arată o lume care nu reușește să gestioneze efectele unui război pe care ea îl provocase” (Alin Ciupală, *Op.cit.*, p. 47).

⁵¹ Constantin Kirilescu, *Op.cit.*, p. 173).

⁵² *Ibidem*, p. 148.

⁵³ *Idem*, pp. 174-175.

⁵⁴ Alin Ciupală *Op.cit.*, p. 50. Mai exact, istoricul se întreabă „despre ce fel de dragoste vorbim?” și răspunde astfel: „Cu siguranță, nu despre unul singur. Uneori planurile se amestecă și este dificil de decelat între dragostea castă, de tip romantic, dragostea sexuală și sexualizată, dragostea văzută ca refugiu în fața nenorocirilor războiului, dragostea redescoperită și compensată prin recunoștință, dragostea izvorâtă din filonul datoriei, o datorie care se cere a fi împlinită și prin dragoste, nu doar prin lupta în prima linie sau în spatele frontului. Nu există un singur tip deoarece nu există o singură problemă. Variațiunile sunt inextricabile ca fenomenul însuși al războiului. Alteori timpul nu mai are răbdare, iar accelerarea evenimentelor a provocat rupturi, tristeți, despărțiri, de cele mai multe ori definitive. O altă întrebare importantă credem că trebuie pusă din perspectiva genului și a

identității naționale. Ce gen are această dragoste și de cine este ea împărtășită? Bărbați și femei deopotrivă au intrat în «jocul» social, psihologic și sexual al acestei interacțiuni, dar și români, germani, bulgari, turci, ruși, francezi, britanici, evrei, maghiari, austrieci, adică actori ai tuturor naționalităților

angrenate în mecanismul războiului la gurile Dunării, parte a unui conflict global” (*Ibidem*).

⁵⁵ *Idem*, p. 51.

⁵⁶ N.A. Bogdan, *Op.cit.*, pp. 118-119.

⁵⁷ Sorin Iftimi, Aurica Ichim, *Op.cit.*, p. 237.

Bibliografie

- AGRIGOROAIEI, Ion, *Iași în anii 1916-1918. Opinie publică și stare de spirit în timp de război 1916-1917*, Editura Anteros, Iași, 1998, p. 154.
- AGRIGOROAIEI, Ion, „De la mutarea capitalei la Iași, la epopeea de la Mărășești”, în Ion Agrigoroaiei (coord.), *Orașul Iași – „capitala rezistenței până la capăt”*, Editura Junimea, Iași, 2016.
- ARGETOIANU, Constantin, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. II, partea a IV-a, 1913-1916, București, Humanitas, 1991.
- ARGETOIANU, Constantin, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. III, partea V (1916-1917), ediție și indice adnotat de Stelian Neagoe, Editura Humanitas, București, 1992.
- BOGDAN, N.A., *Iașul, leagăn al unirii neamului românesc 1916-1918. Reminiscențe și însemnări*, ediție îngrijită de Liviu Papuc și Olga Iordache, la inițiativa prof.univ.dr. Ion Agrigoroaiei, Editura Convorbiri literare, Timpul, Iași, 2018.
- BOIA, Lucian, „Germanofilii”. *Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial*, ediția a III-a, Editura Humanitas, București, 2014.
- CIUPALĂ, Alin, *Bătălia lor. Femeile din România în Primul Război Mondial*, Editura Polirom, Iași, 2017.
- DUCA, I.G., *Amintiri politice*, Jon Dumitru-Verlag, München, 1981.
- DUCA, I.G., *Memorii*, vol. III, „Războiul”, Partea I (1916-1917), ediție și indice de Stelian Neagoe, Editura Machiavelli, București, 1994, ediție anastatică, Editura Tipo Moldova, Iași, 2017.
- HITCHINS, Keith, *România 1866-1947*, ediția a IV-a, traducere din engleză de George G. Potra și Delia Răzdolescu, Editura Humanitas, București, 2013.
- IACOB, Gheorghe & NISTOR, Ionuț, „Orașul Iași – „a doua capitală a României în vremea lui Carol I””, în Ion Agrigoroaiei (coord.), *Orașul Iași – „capitala rezistenței până la capăt”*, Editura Junimea, Iași, 2016.
- IFTIMI, Sorin, „O singură scenă de teatru în «teatrul de război»”, în albumul *Teatrul Național Iași, scena marilor reprezentații. 1916-1918*, îngrijit de Secretariatul literar al Teatrului Național Iași, f.e., 2017.
- IFTIMI, Sorin & ICHIM, Aurica, *Iași, capitala României 1916-1918 / Jassy, Capital City of Romania 1916-1918*, DAR Development Publishing, București, 2017.
- KIRIȚESCU, Constantin, *Istoria războiului pentru întregirea României 1916-1919*, ediție anastatică, vol. III, Editura Karta-Graphic, Ploiești,

- Biblioteca Județeană „Nicolae Iorga” Ploiești, 2014.
- MARIA Regina României, *Jurnal de război 1916-1917. Precedat de însemnări din 1910-1916*, vol. I, traducere din engleză de Anca Bărbulescu, ediție îngrijită și prefață de Lucian Boia.
- MITICAN, Ion, *Salutări din Iași, Capitala României întregite*, Editura Tehnopress, Iași, 2007.
- PROCOPIU, Grigore, *Parlamentul în pribegie 1916-1918. Amintiri, note și impresii*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Daniel Cain, Editura Humanitas, București, 2018.
- SAINT-AULAIRE, Contele de, *Însemnările unui diplomat de altădată în România, 1916-1920*, introducere și note de Mihai Dim. Sturdza, traducere din franceză de Ileana Sturdza, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Humanitas, București, 2016.
- VIȚALARU, Adrian „Thinking of the loved ones, always away from home. The War refugees in the unoccupied territory of Romania (1916-1918), în Claudiu-Lucian Topor, Alexander Rubel (eds.), *The Unknown War from Eastern Europe. Romania between Allies and Enemies (1916-1918)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Hartung-Gorre Verlag Konstanz, 2016.
- WINTER, Jay & ROBERT, Jean-Louis, *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge University Press, 1997.
- *** „România în Război. Dramă și speranță în spatele frontului”, în *România în Marele Război / Romania in the Great War*, album editat de Muzeul Național de Istorie a României, București, 2016.